

Geografie sídel - úvod

GEOGRAFIE SÍDEL – PŘEDMĚT STUDIA

Existence řady různých definic, na jejich základě lze předmět studia definovat následujícím způsobem:

Geografie sídel zkoumá z časoprostorového aspektu strukturu, vzájemné vztahy a specifické vlastnosti sídel.

Struktura = hierarchie sídel, vnitřní struktura, ...

Vztahy = potřeby obyvatel jsou saturovány v jiném sídle, ...

Při výzkumu je nutné vždy pamatovat na to, že sídelní jevy jsou určovány *dvěma vzájemně se ovlivňujícími avšak různou dynamikou se vyznačujícími složkami*:

- **obyvatelstvem a jeho činností** – tato složka je významná svými *aktivitami*, tvoří *obsah sídel* a obvykle se vyznačuje *vyšší dynamikou*;
- **materiálními formami** – jde o budovy, komunikace apod., vyznačují se *nižší dynamikou*, forma sídel a sídelní sítě *zaostává* za změnami probíhajícími ve struktuře a vnitřním obsahu sídel, za změnami funkce sídel – viz např. historická centra měst.

Geografie sídel se vyznačuje **úzkou vazbou s ostatními geografickými disciplínami**, potřebné je zmínit zejména souvislost s *geografií obyvatelstva* (města = prostory koncentrace obyvatelstva). Geografie sídel úzce spolupracuje (metody, terminologie, interpretace výsledků) také s takovými vědami jako je např.:

- *urbanismus*,
- *územní a strategické plánování*,
- *demografie*,
- *sociologie*,
- *ekonomie*,
- ...

Hlavní problémy, jimiž se zabývá geografie obyvatelstva:

- *komplexní analýza struktury* jednotlivých sídel, hlavně měst (co, kde a proč je?),
- *analýza procesů formování a fungování* sídel, měst a sídelních systémů,
- *výzkum vztahů mezi určitými sídly* (města, aglomerace) *a okolím*, *výzkum vývoje vztahů mezi městem a venkovem* (urbanizace, transformace venkovských sídel, analýza sídelní sítě jako celku apod.) – tedy výzkum zázemí a vztahů v něm,
- *analýza sídel a sídelních sítí* a jejich modelování pro potřeby praxe.

Geografie sídel tvoří **součást humánní geografie**, je jednou z jejích *základních disciplín*.

Obvykle se *dělí na*:

- *geografii venkovských sídel*,
- *geografii měst*.

Definice obou oborů podle *The Dictionary of Human Geography* (R. J. Johnston, D. Gregory, G. Pratt, M. Watts, Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK, 2001):

Geografie venkova (rural geography)

Studium *obyvatelstva, míst a krajiny ve venkovských oblastech*, zvláštní pozornost je věnována společnosti, ekonomice, politice a kultuře oblastí *rozvojového světa*. Rurální geografové se vyznačují *velkou šíří zájmů*, při výzkumu často ve venkovských územích spolupracují se *sociology, ekonomy a zemědělskými specialisty*. Samostatná disciplína „rurální geografie“ např. v USA *nepředstavuje příliš frekventovaný obor*.

Přesto lze konstatovat, že *venkovské oblasti vždy zabíraly v rámci studia geografie důležitou pozici*. Na počátku stály např.:

- práce, které se zabývaly *modely venkovského osídlení*, problematikou *zemědělského land use a systémy osídlení*, např. teorie a modely von Thünera, Christallera, klasifikace venkovských sídel na základě půdorysu, vzhledu (fyziognomie), seskupené × disperzní osídlení, funkční klasifikace, ...
- poté však byla až zhruba do 70. let 20. století problematika rurální geografie *relativně opomíjena*.

Jistý *vzestup rurální geografie* souvisel s nástupem a posílením procesů *suburbanizace a hlavně desurbanizace* ve vyšší míře od 70. let 20. století. K *novým tématům rurální geografie* lze zařadit např.:

- dostupnost, zemědělství, zaměstnanost, bydlení, land use, rekreace, venkovské plánování,
- v průběhu 90. let *nové otázky rurální geografie* – např.:
 - jak a proč jsou jistá území atraktivní pro obyvatele hledající život na venkově,
 - jak se venkovský životní styl liší od městského ve vztahu k pohlaví, věku, etnicitě a danému místu,
 - jak a proč má (má-li vůbec) stát působit na zatraktivnění venkovských míst.

Tato témata *obsahují*:

- tradiční důraz rurální geografie na *zemědělský sektor* (pluriaktivita, diverzifikace, environmentální a krajinné důsledky),
- tak i *šíře pojaté úkoly týkající se ekonomických, sociálních a politických úvah v souvislosti s venkovskými oblastmi*.

V poslední době je však *ruralita chápána spíše jako socio-kulturní konstrukt*, pojem „rurální“ začíná být ve větší míře interpretován spíše jako slovo se *sociálním, morálním a kulturním významem*. Dochází tak *oddělení sociálních a geografických rurálních prostorů*.

Geografie města (urban geography)

Jedná se o *geografické studium městských oblastí*. Vývoj disciplíny a přístupů:

- na počátku (20., 30. léta) byl v souladu s myšlenkou *environmentálního determinismu* hlavní důraz kladen na *přírodní a fyzické znaky* (poloha a situace), jakožto hlavní faktory podmiňující vznik a růst měst;
- následující paradigma *regionální geografie* zase zdůrazňovalo význam vztahů mezi městy a jejich regiony (studium zázemí - modely);
- od přelomu 50. a 60. let (principy a cíle tzv. „*spatial science*“ – prostorová věda) lze sledovat *dva základní typy prací*:
 - studium modelu městských sídel ve státě nebo regionu = *studium městských systémů* (přístup inter-urban, chápání měst jako bodů ve větším území) – tento směr umožnil také bližší testování vhodnosti teorie centrálních míst (W. Christaller), k tomu sloužila řada výzkumů nákupního chování apod.,
 - *studium vnitřní struktury měst* (přístup intra-urban), chápání měst jako území s vnitřní prostorovou strukturou – kde se ve městě bydlí, kde sídlí komerční zóna, průmysl apod.

Oba směry se přitom snažily odhalit *zákonitosti* existujícího prostorového uspořádání, oba přístupy odhalily *rozdíly mezi pozorovanými a očekávanými výsledky*, modely se neukázaly jako příliš realistické, přesto stále tvoří základ pro další průzkumy;

- jako reakce na výše uvedený přístup nastoupila tzv. *behaviorální geografie*, která byla založena na sledování *subjektivně podložených faktorů, které ovlivňují prostorové chování a rozhodování jedinců* (reakce na tvorbu modelů v předchozím období). Snahou bylo zejména vysvětlit, jaké stimuly vedou k tvorbě určitého modelu centrálního místa a rezidenční segregace;
- geografie města byla později úzce spojena s *městským a regionálním plánováním* – byly akcentovány zákonitosti organizace a řízení města pozornost byla zaměřena na roli *městských manažerů*, jakožto osob určujících prostorovou strukturu města;
- reakcí byl *vzestup radikálních přístupů*, zdůrazňujících, že takto jsou porušována práva a svoboda jednotlivců;
- *od konce 70. let lze sledovat jistý pokles významu geografie města*, mnohá témata dříve jednoznačně řazená do geografie města jsou nyní předmětem zájmu jiných disciplín, ať už jde o *politickou, sociální nebo kulturní geografii* – tyto disciplíny se totiž převážně zaměřují na témata úzce spjatá s městy, podobně např. studium desurbanizace je předmětem zájmu jak geografie města tak geografie obyvatelstva; zajímavé je, že v tomto období vzrůstá také význam o *rurální geografii*;
- *geografie města se dnes soustřeďuje především na poznání pozice a role měst v rámci procesů urbanizace a globalizace*, sledují se specifika jednotlivých měst v tomto procesu, studují se kulturní, společenské, politické a ekonomické dimenze městského života.

Předmětem studia geografie měst již není snaha zjednodušit města do několika oddělených typů, jde spíše o přístup zdůrazňující komplexitu měst, jejich strukturu a důsledky těchto procesů na individuální a skupinový prospěch.

ZÁKLADNÍ POJMY, JEDNOTKY STUDIA

Sídla jsou skupiny lidských obydlí, v nichž obyvatelstvo žije, pracuje a vykonává ostatní činnosti. Obecně se za sídlo považuje každé obydlené místo nezávisle na:

- počtu usedlostí,
- trvalosti obývání,
- počtu obyvatel.

V nejširším slova smyslu se za sídlo považuje i *izolovaná usedlost (samota)*, je-li prostorově oddělena od dalších obydlí. K sídlům se řadí (pod pojem patří) také příslušné *plochy, které jsou obyvatelstvem sídla bezprostředně využívány* (tedy jde nejen o domy, ale i ulice, zahrady, parky, ...)

Sídla se vyznačují velkou rozmanitostí podle:

- *druhu* (samota, víska, vesnice, městys, město, aglomerace, konurbace, megalopolis, ...)
- *velikosti* (5, 100, 1 000, 100 000, 1 000 000 obyvatel)
- *funkcí* (zemědělství, průmysl, služby, správa, ...)

Vedle obecného pojmu sídlo se v geografii sídel často pracuje s *dalšími podobnými pojmy*, z nichž nejdůležitější jsou:

- **Usedlost (sídelní jednotka)** = *obytný dům* na venkově včetně příslušných hospodářských budov a k domu přiléhajícím hospodářským prostorem (dvůr, humna, zahrada). Usedlosti lze členit podle různých hledisek, zmínit lze např.:

- *funkce* (venkovská, městská usedlost, nebo jiným způsobem např. rodinný dům, bytový dům, ...),
- *stavební materiál nosných zdí* (cihla, panely, kov, sklo, hlína, dřevo, proutí, kámen, sníh a led, kůže, tráva, bambus, ...),
- *typ usedlosti* - ačkoliv kulturní tradice podporují kontinuitu typů a stylů usedlostí, je nutné uvést, že *postupem času dochází k větším či menším změnám*. Přitom v některých částech světa vypadají obydlí stále téměř stejně jako před několika stoletími (rozsáhlé oblasti Afriky), zatímco v jiných částech světa (západní Evropa, USA) už původní usedlosti téměř vymizely.

Čtyři typy usedlostí:

- *původní tradiční usedlosti* = jde o usedlosti, jejichž dispozice, stavba ani vzhled *nebyly významně změněny vnějšími vlivy*. Usedlosti tohoto typu se samozřejmě mohou časem měnit, ovšem pouze jako důsledek změn uvnitř kultury samotné a nikoliv přenosem prvků z jiné kultury. Prostorový rozsah tohoto typu se stále *zmenšuje* (domy v arabských městech, africký venkov, venkovská sídla v Číně, další odlehlá místa odolná vůči vnějším vlivům);
- *modifikované tradiční usedlosti* = tento typ usedlostí je *pozměněn* využitím nových stavebních materiálů, nebo přidáním prvků, jež zásadně nemění původní vzhled ani dispozici stavby. Tento typ modifikace výrazně nemění vzhled tradiční usedlosti, *zlepšuje však její funkčnost a prodlužuje trvanlivost*. Příklady modifikací - využití vlnitého plechu na pokrytí střechy, jež se rozšířilo do mnoha oblastí světa (Polynésie, západní Afrika), přidání oken, dveří apod.;

- *modernizované tradiční usedlosti* = v tomto případě jsou *modifikace usedlostí více rozsáhlé*, týkají se stavebního materiálu a také půdorysu a celkového vzhledu.
Prvky původního vzhledu sice zůstávají zachované, nicméně *modernizace již předstihuje tradice* - např. přítomnost typických japonských vzhůru obrácených střech apod.;
- *moderní usedlosti* = tento typ usedlosti je dnes běžně rozšířený v Evropě, USA, Austrálii atd. Dům je odrazem *vyspělých stavebních technologií*, rostoucí mobility, praktičnosti, pohodlí a lepších hygienických podmínek.
Domy moderního typu např. v Tokiu, Sydney, Nairobi, Sao Paulu a Vancouveru si jsou vzájemně mnohem podobnější než tradiční domy v jejich okolí.

Tradice jsou nejsilněji dodržovány na venkově.

- ***Základní sídelní jednotka (ZSJ)*** = pojem byl zaveden ze *statistických důvodů*, jde o *jednotky menší než obec*, pracuje se s nimi např. při vyhodnocování výsledků SLDB; ZSJ se člení na:
 - *sídelní lokality* = sídla, jež jsou od sebe oddělena nezastavěnými plochami, zahrnují zpravidla minimálně 30 bydlících obyvatel nebo 10 obydlených bytů (v podstatě paralela sídla v rámci venkovské obce);
 - *urbanistické obvody* = dílčí územní části měst vymezené podle určitého jednotícího znaku (např. historické jádro) nebo funkčního využití

Tyto dílčí jednotky jsou důležité pro *charakteristiku a hodnocení socioekonomických informací o osídlení*, využívají se např. při hodnocení retrospektivního vývoje obyvatelstva sídel, při studiu změn funkční struktury sídel apod.

- ***Obec*** = elementární *administrativní jednotka* (často je v jedné obci *spojeno několik sídel*); obec má právní subjektivitu, místní orgány – *samosprávu*, které rozhodují ve vymezeném okruhu činnosti; obce u nás byly zřízeny reformou v roce 1848.
Obec není základní jednotkou osídlení, termíny sídlo a obec nelze zaměňovat!!!; Dříve administrativně samostatná sídla, jež jsou dnes součástí jiné obce, bývají označovány jako *místní části, osady* apod.
- ***Intravilán*** (zastavěná část katastrálního území) × ***extravilán sídla*** (nezastavěná část katastrálního území).

Sídlo je základní jednotkou osídlení. Sídla neexistují jako prostorově izolované jednotky, naopak jsou *propojena mezisídelními vztahy*, vznikající *propojením ekonomických a společenských funkcí* jednotlivých sídel. Při studiu osídlení určitého území je důležité charakterizovat:

- ***sídelní síť*** = *rozmístění sídel* bez ohledu na jejich velikost, strukturu a funkci, poskytuje informaci o prostorovém uspořádání sídel, jejich vzájemných vzdálenostech, hustotě apod.;
- ***sídelní struktura*** = charakteristika osídlení určité oblasti na *základě kvalitativních a kvantitativních rozdílů mezi jednotlivými sídly*. Charakteristika spočívá ve *významovém*

rozlišení sídel a vychází z dílčích klasifikací sídel (např. podle počtu obyvatel, počtu domů, funkce, půdorysu, město × venkov, ...);

- **sídelní systém** = soubor sídel propojenými vzájemnými vztahy - k síti sídel vykazujících určitou vnitřní strukturu se přidává ještě existence funkčních a jiných vztahů; vztahy se mohou lišit podle následujících znaků:
 - *charakter* (např. pracovní, obchodní, dopravní, správní vztahy),
 - *intenzita*,
 - *hierarchie* (na různých úrovních může sídlo navazovat vztahy s jinými sídly – např. Praha – centrum dojížděky do ZŠ, SŠ, VŠ apod.)

Existence vztahů mezi sídly se *projevuje*:

- mobilitou obyvatelstva (dojížděka × migrace),
- výměnou zboží,
- výměnou informací,
- ...

VLIV PROSTŘEDÍ NA UTVÁŘENÍ SÍDEL

Současná podoba sídla je výsledkem spolupůsobení celé řady faktorů, které lze shrnout do dvou základních skupin:

- *podmínky přírodního prostředí* – např. vliv klimatu, reliéfu, ...,
- *podmínky společenské* – např. technická a kulturní vyspělost obyvatelstva, administrativní a politické uspořádání, rozvoj průmyslu, dopravy, obchodu, služeb, ...

Význam a vzájemný poměr uvedených faktorů se v průběhu vývoje osídlení mění:

- *přírodní podmínky* se nejvíce uplatňují při vzniku sídel a v ranných etapách vývoje lidské společnosti;
- s postupem doby (technický, technologický a společenský rozvoj) vliv přírodního prostředí slábne a dominantním způsobem se uplatňují spíše *faktory společenské*.

Přírodní podmínky

Přírodní prostředí poskytuje obyvatelstvu různé možnosti jeho využití. Obecně lze konstatovat, že obyvatelstvo v konkrétních podmínkách volí takovou variantu, která *nejlépe odpovídá jejich potřebám a možnostem*.

K základním *faktorům při výběru lokalit pro založení venkovských sídel* patřilo v minulosti v našich zeměpisných šířkách především (podle McBride):

- *blízkost / dostupnost obdělávatelné půdy* (zajištění dostatku obživy – pole, pastviny),
- *blízkost / dostupnost vodního zdroje*,
- *možnost obrany sídla* (vršky, vyšší terén zajišťující přehled nad okolní krajinou),
- *blízkost / dostupnost topiva a stavebních materiálů*.

Kdyby předci zakládali sídla pouze na základě racionálních předpokladů, bylo by možné konstatovat, že cílem je *minimalizace celkové vzdálenosti* ke všem uvedeným potřebným přírodním zdrojům.

Přírodní prostředí významně ovlivňuje nejen polohu založeného sídla, ale také *vnější vzhled usedlosti* a jejich *vnitřní členění* – uvést lze např.:

- *vliv teplotních poměrů*:
 - *v chladných oblastech* musí obydlí poskytnout dobrou ochranu před chladem a větrem (pevnost stěn, tepelná izolace, větší diferenciaci vnitřního prostoru => vytápění),
 - *v teplých oblastech* zajišťuje dům ochranu před větrem, sluncem a deštěm (jednodušší konstrukce, menší rozměry, menší diferenciaci vnitřního prostoru => řadu činností mohou obyvatelé vykonávat venku);
- *vliv množství srážek*:
 - ovlivňuje např. *tvar a sklon střechy* (humidní oblasti, sníh => větší spád střechy, aridní oblasti => rovné střechy),
 - vysoká *hladina podzemní vody (riziko povodní)* => stavby nad úrovní povrchu (stavby na kůlech)
- *řada dalších* (dostupný stavební materiál – dřevo, kámen, ...)

Charakter přírodních podmínek ovlivňuje i formování sídelní sítě jako celku:

- *oblasti s příznivými podmínkami* (vhodné klima, úrodná půda, dostatek vodních zdrojů, vhodný terén) umožňují vznik rovnoměrnějšího osídlení s větším počtem sídel,

- *méně vhodné oblasti* (např. terénní překážky – hory aj.) představují překážku rozvoje osídlení (např. sídla ve svazích – rovný terén je ponechán pro zemědělství, na horských plošinách atd.).

Jiné členění – např.:

- *oblasti s úrodnou půdou* => seskupené osídlení,
- *oblasti s neúrodnou půdou* => disperzní osídlení.

Společenské podmínky

Velká různorodost sídel, která je typická pro současný svět, odráží především ***rozdílný způsob života jejich obyvatel***. Jak vznik, tak i vývoj jednotlivých forem sídel, je bezprostředně spojený *se způsobem života, je dán typem převládající formy společnosti* (případně ekonomické činnosti).

Přitom je však potřebné konstatovat, že při změně společenského uspořádání se *vzhled a podoba sídel nemění okamžitě*, transformace je *postupná*, přičemž i po velmi dlouhé období (v řadě případů dodnes) setrvávají staré formy osídlení vedle nových a nahrazují je jen postupně – lze hovořit o ***kontinuitě (setrvačnosti, inercii) sídel a sídelního systému*** (doklad nižší dynamiky materiální složky sídel).

- ***Trvalá sídla neexistovala v období před vznikem zemědělství*** – lidé tehdy žili pouze v *malých skupinách* (čítajících podle některých odhadů 10 – 50 jedinců), živili se *sběrem a lovem*, tento způsob života znamenal *využití rozsáhlejších území*, člověk musel často *měnit místo svého pobytu*.
Formy obydlí – o jejich vzhledu se můžeme pouze dohadovat, patrně mohlo jít o skalní převisy, primitivní chýše, zemní jámy překryté větvemi a listím apod. (není příliš pravděpodobné, že by k ranným formám obydlí patřily jeskyně, jejich využití spadá až do pozdějšího období).
- ***Rozvoj primitivních forem zemědělství*** (nástup tzv. *neolitické revoluce* v době rámcově před 10 tis. roky, tj. 8–7 tis. roků př. n. l. – domestikace a využití zvířat, pěstování zemědělských plodin, skladování potravy) nejdříve v tzv. „*Úrodném půlměsíci*“ (Mezopotámie) soužití větších skupin obyvatelstva a ***prvotní vznik sídel***.

Postup tohoto procesu byl *postupný a pomalý*, nejdříve vznikala jakási *přechodná sídla* pouze na několik let a po vyčerpání půdy se obyvatelstvo přestěhovalo a založilo sídlo nové – šlo o egalitářské (rovnostářské) společnosti, vesnice byly malé, všichni obyvatelé měli zhruba stejný majetek, společenský statut, ...).

Skutečná trvalá sídla vznikají teprve postupem doby, rámcově před 8 tis. roky, a to v souvislosti se ***vznikem sociálních nerovností***. Jejich vznik je interpretován jako *důsledek zvětšení rozsahu obdělávané půdy a rozsáhlejších zemědělských prací*, pro jejichž zabezpečení musely být začít budovány zavlažovací systémy. Tyto práce bylo potřebné ve větší míře *organizovat*, což vedlo k postupnému vzniku *různých společenských vrstev nezabývajících se zemědělstvím*, v důsledku čehož proběhla:

- *diferenciace usedlostí* (funkce a velikost - větší dům náčelníka, sklady potravy, nástrojů, stáje, ...),
- *diferenciace samotných sídel* - postupem doby v souvislosti se zvětšením *přebytků zemědělské produkce* dochází k ***diferenciaci sídel*** na *dva základní typy* (toto dělení

přes postupně probíhající diferenciaci sídel vedoucí ke vzniku přechodných typů přetrvalo dodnes):

- skupina *venkovských sídel*, která se nadále rozvíjí především na bázi zemědělství,
 - skupina *městských sídel*, jež se zaměřují spíše činnosti nezemědělského charakteru (řemesla, služby, obchod, administrativa, duchovní centra, ...).
- Na utváření formy sídel a sídelní struktury měl zásadní vliv také *další společenský vývoj*, jinak vypadala sídla v *Řecku, Římské říši, středověké Evropě (feudalismus)*. Zcela zásadní důsledky znamenaly:
- *zámořské objevy*,
 - rozvoj *obchodu*,
 - nástup *průmyslové revoluce*,
 - rozvoj *dopravních technologií* (zejména nástup aut => rozvoj suburbanizace),
 - zvýšení významu *služeb*.

Vliv těchto zásadních společenských inovací na rozvoj sídel blíže rozebereme v příslušných pasážích *přednášky zaměřené na vznik a vývoj měst* (venkov po dlouhou dobu zůstával bez výraznějších společenských změn).

V předchozí pasáži jsme došli k závěru, že různorodost přírodních podmínek ve světě vyvolala vznik vysoké diverzity usedlostí a osídlení. Jejich územní rozložení bylo dále zkomplikováno ***migrací***, která umožnila *rozšíření zvyků po celém světě*. Když se lidé stěhují na jiné místo, ***obvykle si s sebou přenášejí také názory*** na to, jak by měly *vypadat domy*, jak by měly být *stavěny*, jak mají být utvářena a strukturována *sídla* atd.

V *odlišných podmínkách* však mnohdy musí být tyto představy ***modifikovány*** – může to souviset se *změnami v dostupnosti materiálů, s novými přírodními podmínkami* atd.

Zavedení nových stavebních technologií občas vedlo k ***modifikaci nebo dokonce zániku původních sídelních modelů*** – jako příklad lze uvést *evropskou koloniální expanzi*, která takto změnila podmínky v obou Amerikách, Africe, Austrálii i v některých oblastech Asie (viz předchozí přednáška o migracích, na níž jsme hovořili o typech sídel – pobřežní sídla, plantáže, průnik do vnitrozemí, ...).

Zajímavý obor studia z tohoto úhlu pohledu představuje ***kulturní geografie***, která se mimo jiné zabývá *systemy difúze (průběhem difúzních tras)*, jejichž prostřednictvím se různé modely sídel a forem osídlení po světě šířily.